

Лагдан Світлана Петрівна

старший викладач кафедри українознавства

Дніпровський національний університет залізничного транспорту

імені академіка В. Лазаряна, Україна

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРИСЛІВ'ІВ ТА ПРИКАЗОК ІЗ ПРЯМОЮ МОВОЮ ТА ДІАЛОГОМ

Анотація. У статті проаналізовано структуру українських прислів'їв та приказок, виражених прямою мовою й діалогом, виокремлено лексико-семантичні особливості присудків у словах автора, що вводять пряму мову, схарактеризовано синтаксичну будову власне прямої мови, з'ясовано модальний характер реплік діалогів.

Ключові слова: прислів'я, приказка, пряма мова, діалог.

Постановка проблеми. У прислів'ях та приказках як перлинах мудрості відображено всі аспекти духовного та матеріального життя українського народу: його побут, звичаї, традиції, уподобання, вірування, риси характеру, погляди на життя і людей, ставлення до природи, подій, навколишньої дійсності. Окрім цього, ці зразки народної мудрості є ще й зразками мовотворчості, засвідчують багатство, красу, ритмомелодіку, особливості граматичної будови української мови. Попри значну кількість різноманітних наукових напрацювань з етимології, семантики, компонентного складу, лінгвокультурологічного значення прислів'їв та приказок, що мають уже більше ніж столітню історію, їх дослідження ніколи не втрачають своєї актуальності, передусім зважаючи на смислову та структурну багатоплановість цих мовних одиниць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти прислів'їв та приказок як різновидів паремій досліджували О. Б. Ткаченко, І. О. Голубовська, В. В. Жайворонок, С. Пилипчук, Т. Ф. Осіпова, Т. А. Космеда, Л. І. Даниленко,

Т. А. Зінов'єва, О. В. Дуденко, З. Коцюба, О. І. Наконечна, О. Приймачок, Б. Юськів та багато інших. Аналізу структурних особливостей прислів'їв та приказок також присвячено низку праць. Так, дослідження Н. А. Березовської-Савчук спрямоване на з'ясування структурних особливостей паремій із дієслівними та прислівниковими предикатами стану в українській мові, розмежування прислів'їв і приказок з огляду на конструкції простої і складної синтаксичної структури [3]. Афористичність як основний принцип побудови українських прислів'їв виокремлює М. Паук. На основі аналізу прислів'їв, синтаксично виражених простими чи складними реченнями, дослідниця зауважує, що афористичність досягається шляхом несподіваного поєднання двох пропозицій [5]. Інша дослідниця О. Карабута серед типових моделей прислів'їв та приказок виділяє: прості непоширені речення, що складаються лише з головної пари; опущення підмета, присудка чи взагалі головної пари; сконденсовані безсполучникові складні речення; поєднання дієприслівникових зворотів із безособовими конструкціями тощо [4]. У роботі Г. Ю. Садової здійснено семантико-синтаксичне дослідження прислів'їв та приказок російської мови, які у структурному плані є порівняльними конструкціями, з'ясовано семантичний/несемантичний характер протиставлення сполучників у складі окреслених мовних одиниць [6]. Аналізу прислів'їв та приказок, виражених прямою мовою чи діалогом, у мовознавчій науці не було приділено достатньої уваги, що й зумовило нашу дослідницьку цікавість.

Мета статті – з'ясувати структурну організацію українських прислів'їв та приказок, виражених прямою мовою й діалогом, виокремити лексико-семантичні особливості слів автора, що вводять пряму мову, схарактеризувати синтаксичну будову власне прямої мови, виявити модальний характер реплік діалогів.

До означеного аналізу було залучено 115 прислів'їв та приказок у формі прямої мови й діалогу, відібраних за збіркою С. Мишанича та М. Пазяка [7].

Виклад основного матеріалу. «Пряма мова – дослівно відтворене мовлення самого автора або іншої особи. Різновид чужої мови, переданої від тієї особи, якій вона належить... Здебільшого вводиться у текст словами автора, в яких він зазначає її авторство», – констатує А. Й. Багмут. Послідовність поєднання слів автора (надалі – СА) й прямої мови (ПМ) дає можливість виокремити такі види структурної організації прислів'їв та приказок:

1) СА – ПМ (48 одиниць): *Попалася лисиця в пастку та й каже: «Хоч і рано ще, а доведеться заночувати»* [7, с. 61]; *Жаба кваче, овес скаче: «Сій мене!»* [7, с. 78]. Пряма мова тут здебільшого виражена спонукальними окличними чи неокличними реченнями: *Казав їжак: «Най буде й так»* [7, с. 65]; *Овес говорить: «Топчи мене в грязь, то будеш князь!»* [7, с. 82]; *Дурний хазяїн каже: «На наш вік буде, а після нас хоч трава не рости!»* [7, с. 85]; *Дурень воду носе, дурна бога просе: «Гори, хата, ясно, щоб ти не погасла!»* [7, с. 249]. Рідше пряма мова за метою висловлювання та емоційним забарвленням виступає у прислів'ях та приказках розповідними неокличними чи окличними реченнями: *Казав дід бабі: «Якби сир та масло, то вареників наварили б, тільки що ж – борошна нема»* [7, с. 202]; *І собака каже: «Щоб літа діждати, то буду хату будувати»* [7, с. 122]; *Овод роси боїться: «Уранці на росі я каптан замочу!»* [7, с. 65]. У поодиноких випадках пряма мова виступає питальними реченнями: *До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі стріне собаку та й питається: «Дядьку, чи ви не з сватами?»* [7, с. 76]; *Бур'ян пирію питається: «Де наша рідня дівається?»* [7, с. 385].

За будовою пряма мова може бути простим двоскладним реченням (*Годуй біду, а вона каже: «Я прийду!»* [7, с. 36]), простим односкладним (*Йому в очі наплюй, а він оближеться та й каже: «Роса божжа!»* [7, с. 276]; *Фашисти плачуть: «Ой біда, тікати нема куди!»* [7, с. 379]), складнопідрядним (*Казав вітчим: «Як мене не будеш слухати, то будеш нічим»* [7, с. 190]), складним безсполучниковим (*Бджола каже: «Годуй мене до Івана, я зроблю з тебе пана»* [7, с. 75]; *Хвалилася опенька, що на ній шапочка гарненька, а гриб їй: «Гарненька,*

та дарма: під нею голови нема!» [7, с. 292]). У частині прислів'їв та приказок пряма мова виражена словами-реченнями: *Півня на заріз веду, а він каже: «Кукуріку!»* [7, с. 94]; *Найкраще в роботі слово: «Готово!»* [7, с. 105]; *Дурного хрести, а він кричить: «Пустити!»* [7, с. 251];

2) ПМ – СА (7 одиниць): *«До всього треба мати щастя», – так зайці казали, як їм шкуру здймали* [7, с. 475]; *«Якось-то буде!» – сказала миша в котячих зубах* [7, с. 936]; *«Не до вас, гуси, я йду, – водиці напиться», – каже лисиця* [7, с. 287]. Пряма мова у цій групі прислів'їв та приказок виступає розповідними неокличними та спонукальними окличними й неокличними реченнями;

3) ПМ – СА – ПМ (5 одиниць). Пряма мова у прислів'ях та приказках цієї групи має здебільшого будову складного речення, зокрема багатоконпонентного з різними видами зв'язку: *«Якби мені та сила, що в січні, – каже лютий, – то я б біку-третьяку роги вломив»* [7, с. 72]; *«У мене, – каже циган, – три сини та всі три угадки: як скажуть – один, що буде дощ, другий – що сніг, третій – що сонечко, – якраз котрийсь і вгадає»* [7, с. 223];

4) СА – ПМ – СА (4 одиниці): *Казала баба: «Я на марець виставлю палець», – та й у березні замерзла* [7, с. 58]; *Казала дівка: «Семене, не притуляйся до мене!» – а сама тільки того й хоче* [7, с. 156];

5) СА – ПМ – СА – ПМ (8 одиниць). Специфікою структури прислів'їв та приказок цієї групи є їх двокомпонентний склад, а компонентами виступають протиставлення, наявні не лише у прямій мові, а й у словах автора: *Як багатий, так: «Здоров був!»*, а як бідний: *«Бувай здоров!»* [7, с. 25]; *У неділю: «Гоя, гоя!»*, в понеділок: *«Голівонько моя!»* [7, с. 69]; *До роботи: «Йой!»*, а до їжі: *«Гой!»* [7, с. 104];

6) СА (першого) – ПМ – СА (другого) – ПМ (17 одиниць). Численну групу порівняно з попередніми становлять прислів'я та приказки цієї структури, у якій спостерігається наявність двох авторів чужої мови, тобто це діалог між двома мовцями, переданий третім у формі розповіді про його суть. Слова автора часто

містять вказівку на двох протиставлених мовців, виражених антонімами, протиставлення може містити й пряма мова: *Осінь каже: «Я урожу!»*, *весна каже: «А я погляжу!»* [7, с. 71]; *Хрін каже: «Я добрий з м'ясом!»*, *а м'ясо каже: «Я й без хрону добре!»* [7, с. 83-84]; *Глухий сказав: «Послухаємо!»*, – *сліпий сказав: «Побачимо!»* [7, с. 216]; *Голова каже: «Іди!»*, *а ноги: «Сиди!»* [7, с. 325]; *Не той п'яний, що каже: «Я вже п'яний»*, *а той п'яний, що каже: «Дайте ще!»* [7, с. 319]. У частині прислів'їв та приказок авторами мовлення виступають, з одного боку, сам автор (я), який передає суть розмови зі своїм співрозмовником (він) – з другого. «Я» у низці випадків може лише мислитися, а виступати займенником «ти»: *Я йому: «Вісімнадцять»*, *а він мені: «Без двох двадцять»* [7, с. 295]; *Ти йому кажи: «Отче наш»*, *а він тобі: «Од лукавого»* [7, с. 295]; *Ти йому: «Стрижене»*, *а він тобі: «Смалене»* [7, с. 295]. В означеній групі є й трикомпонентне прислів'я, із трьома мовцями та їх висловлюваннями: *Ноги кажуть: «Ходім додому!»*, *голівонька каже: «Ходім до покою!»*, *калитка плеще: «Напиймося іще, я все поплачу!»* [7, с. 321].

Слова автора, що вводять пряму мову, у прислів'ях та приказках здебільшого містять присудки на означення процесу мовлення, і найбільш уживаним є дієслово *казати* в різних особових формах, часах, у наказовому способі: *каже, відказує, казав, сказав, казала, сказала, наказала, казали, скажеш, скаже, кажи, не кажи*. Семантику процесу мовлення передають і такі присудки: *обізвався, говори, говорить, говорять, наговорила, питає, просить, просе, кричить, кричать, питається, проспівала*, наприклад: *Бути зими, як пташка, передвісник зими, проспівала: «Кидай віз, бери сани, та поїдем до Оксани!»* [7, с. 71]. У деяких прислів'ях та приказках присудок на позначення акту мовлення опущено: *Цокотала сорока пугачеві і про те і про се, і про Якова, і про всякого, а він їй в одвіт: «Пугу!»* [7, с. 64]; *До муки – то мельники, а до праці: «Хворі, братця!»* [7, с. 117]; *Ти йому про Тараса, а він: «Півторапта!»* [7, с. 295].

В окремих випадках присудки виражають: відчуття (*Овод роси боїться: «Уранці на росі я каптан замочу!»*) [7, с. 65]; *Фашисти плачуть: «Ой біда,*

тікать нема куда!» [7, с. 379]), фізичні рухи (*Жаба кваче, овес скаче: «Сій мене!»* [7, с. 78]), уміння та мислення (*Пиши: «Пропало», а читай: «Не вернеться»* [7, с. 345]; *Читає: «Да буде воля твоя», а думає: «Якби моя!»* [7, с. 360]).

Діалог, на думку Д. Х. Баранника, – це «така ситуативно-композиційна форма мовлення, коли мовець і слухач перебувають у безпосередньому словесному контакті, а самий комунікативний процес становить активну мовленнєву взаємодію: висловлення (репліки) одного змінюються висловленнями (репліками) другого, мовець і слухач весь час міняються ролями» [2, с. 151]. За кількістю реплік, якими обмінюються мовці, діалоги можна охарактеризувати як двокомпонентні (містять по одній репліці кожного мовця), трикомпонентні тощо.

Прислів'я та приказки у формі діалогів за будовою є двокомпонентними (20 одиниць) та багатоконпонентними (6 одиниць). Серед двокомпонентних прислів'їв та приказок за характером модальності реплік, що входять до їх складу, можна виокремити такі групи:

1) репліка-запитання – репліка-відповідь на запитання. Репліки-відповіді виступають розповідними неокличними й окличними чи спонукальними окличними реченнями: *«Кіндрате, де твоя хата?»* – *«Літом на полях, а зимою під скиртою»* [7, с. 20]; *«Коли то було?»* – *«Ще як дід до баби в свати ходив»* [7, с. 66]; *«Яку йому кару дати?»* – *«Оженить його, то буде знати!»* [7, с. 171]; *«Чого чорт мудрий?»* – *«Бо старий!»* [7, с. 210];

2) репліка-ствердження – репліка-відповідь: *«Старче, село горить!»* – *«А я за суму та й далі посуну»* [7, с. 23]; *«Тату, лізе чорт у хату!»* – *«Дарма, аби не пан!»* [7, с. 28]; *«Антоне, твоя кобила тоне!»* – *«Ні, Павле, вона плавле!»* [7, с. 258]. Репліки-відповіді можуть виражати подальші дії, ствердження чи заперечення;

3) репліка-спонукування – репліка-відповідь, що виражає ствердження: *«Стій, Уляно, бо ще рано!»* – *«Стояла б, так хліба не брала, а ви свого не дасте!»*

[7, с. 115]; «Дай, мамо, масла!» – «У печі погасло!» [7, с. 132]; «Їж, кума!» – «Так ложки нема!» [7, с. 135]; «Їжте, кумасю, хліб, хоч позичений!» – «Та дарма, кумочко, не мені його віддавати» [7, с. 135]; «Тату, не лізьте з постоломи на престол!» – «Нічого, сину, аби душа була чиста!» [7, с. 360];

4) репліка-етикет – репліка-відповідь: «Боже, помози!» – «А ти, небоже, не лежи!» [7, с. 114, 355]; «Здоровенькі були! Боже вам помози!» – «Еге, казали боги, щоб і ви помogli!» [7, с. 355];

5) репліка-спонукання – репліка-запитання: «Будемо їсти, та не всі!» – «Хіба вас дома не буде?» [7, с. 134]; «Бога побійся!» – «Та хіба Бог розбійник, щоб його боятися?» [7, с. 355];

б) репліка-запитання – репліка-відповідь у формі запитання: «Чому ж не віддаєте доньку?» – «Або ж то я її зичив, аби-м віддавав?» [7, с. 172].

Останній компонент у трикомпонентних діалогах резюмує, підсумовує висловлене, містить основне смислове навантаження або протиставляється попереднім реплікам: «Так просили, так не пускали!» – «Куди?» – «У хату!» [7, с. 146]; «У тебе одно?» – «Одно!» – «Видно, бо й на голові воно!» [7, с. 196]; «Де ви мого батька піймали?» – «У коморі!» – «Е, у коморі! Ви його у степ пустіть та піймайте!» [7, с. 304].

Прислів'я у формі чотирикомпонентного діалогу містить репліки-запитання та репліки-відповіді на них: «А чом ви, хлопці, не орете?» – «Та, дядьку, свято!» – «Яке свято?» – «Чересло й леміш знято» [7, с. 120]. За допомогою реплік-стверджень та реплік-спонукань побудоване п'ятикомпонентне прислів'я: «Тату, я зловив татарина!» – «То веди його сюди!» – «Не ведеться-бо!» – «То пусти його!» – «Не пускається-бо!» [7, с. 363].

Речення у репліках діалогів переважно прості, короткі, часто неповні, містять вигуки, звертання, формули етикету, а за емоційним забарвленням здебільшого окличні.

Висновки. Як бачимо, структурна організація прислів'їв та приказок у формі прямої мови й діалогу надзвичайно різноманітна. Пряма мова має будову

простого двоскладного чи односкладного речення, також мають місце складні підрядні та безсполучникові речення. Специфікою цієї групи прислів'їв та приказок є часте використання спонукальних форм присудків, окличних речень, слів-речень, звертань і вигуків, зокрема звуконаслідувань і виразів мовного етикету.

Прислів'я та приказки у формі прямої мови й діалогу є свідченням живого народного мовлення, специфіки українського синтаксису.

Список джерел:

1. Багмут А. Й. Пряма мова // Українська мова: Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 538.
2. Баранник Д. Х. Діалог // Українська мова: Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 151-152.
3. Березовська-Савчук Н. А. Структурні особливості паремій із предикатами стану в українській мові // Філологічні студії. – 2015. – Вип. 12. – С. 5-13.
4. Карабута О. Семантика та структурна організація прислів'їв і приказок [Електронний ресурс]. URI: <http://eKhSUIR.kspu.edu/handle/123456789/898>.
5. Паук М. Принципи побудови українських прислів'їв // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – К., 2016. – № 33. – С. 138-151.
6. Садова Г. Ю. Семантико-синтаксична організація компаративних паремій: автореферат дис... канд. філол. наук. – К., 2006. – 20 с.
7. Українські прислів'я та приказки / упоряд. С. Мишанича та М. Пазяка; вступ. ст. М. Пазяка. – К.: Дніпро, 1983. – 390 с.